

УДК 331.5

Євген Качан, Віктор Островерхов

ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЯК СКЛАДОВА РИНКУ ПРАЦІ

Зайнятість населення з її постійними якісними і кількісними змінами є чи не найважливішою складовою ринку праці. Її сучасне формування в Україні здійснюється в результаті реформування командно-адміністративної системи управління економікою, в спадщину від якої дістався виробничий підхід до зайнятості, неефективне використання робочої сили, примусовий характер праці тощо. Все це зумовило необхідність перехідного періоду від планового централізованого регулювання зайнятості до зрілих ринкових відносин з ефективним механізмом її регулювання.

На наш погляд, перехідний період необхідний і для наукового забезпечення шляхів розв'язання проблем зайнятості. Мова йде про поступове глибоке переосмислення сучасних процесів у сфері зайнятості та напрямків їх розвитку в умовах формування ринку праці. Складна соціально-економічна ситуація в Україні вимагає невідкладних заходів по пошуку інструментів створення ефективного ринку праці у контексті з іншими макроекономічними складовими росту, що зумовило підвищений інтерес до зайнятості в наукових колах. У зв'язку з тим, теоретичні та методологічні засади, розроблені вченими-економістами на початку 90-х років вимагають ґрунтовного переосмислення у реальному ринковому середовищі, враховуючи досягнення зарубіжної і вітчизняної економічної науки за останні роки.

Тому для визначення зайнятості необхідно перш за все, на наш погляд, з'ясувати суть таких понять як "робоча сила", "праця", "трудовий потенціал", які лежать в її основі. В економічній літературі під робочою силою розуміють сукупність фізичних і духовних можливостей людини, що використовується у процесі праці; під працею – доцільну діяльність людини по перетворенню природних, матеріальних і інтелектуальних ресурсів в необхідний для особистого чи суспільного споживання продукт; трудовий потенціал містить не всю сукупність параметрів, які характеризують здібності людини виробляти матеріальні і духовні блага, а тільки, ті, які використовуються чи будуть використані при вирішенні завдань виробничо-господарської діяльності на певному об'єкті і в конкретних умовах виробництва.

Дані визначення показують, що вище згадані поняття не є тотожними, хоча і тісно взаємо-зв'язані між собою. В їх основі лежить одна спільна властивість – всі вони представляють со-

бою форми прояву здібностей до праці. Однак, робоча сила – це потенціальна здатність до праці. Трудовий потенціал включає в себе як функціональну здатність до праці (зайнятих), так і ту здатність до праці, яка буде реалізована в майбутньому. Праця ж – доцільна діяльність зближує поняття робоча сила і трудовий потенціал – створює видимість їх тотожності. Але між ними існують відмінності. Перш за все це стосується того факту, що потенціальна здатність може бути нереалізована на практиці. Наприклад, якщо людина не трудиться з тієї чи іншої причини, то і його робоча сила залишається не розкритою. Далі, в процесі праці не всі здібності реалізуються. Сучасна людина, володіючи багатьма здібностями, часто декількома спеціальностями, в процесі конкретної праці може використовувати тільки деякі з них, наприклад, працюючи за спеціальністю токаря, не використовує другу спеціальність слюсаря, хоча цими знаннями даний працівник теж володіє. Таким чином, праця та зайнятість – це не синоніми. На відміну від праці, зайнятість – це не лише діяльність, а й суспільні відносини між людьми щодо їх залучення у конкретну суспільну кооперацію праці, на певному робочому місці. Ще більше відмінних рис можна віднайти в понятті “трудовий потенціал”. Достатньо сказати, що частина трудового потенціалу, наприклад, домогосподарки взагалі не беруть участі в суспільному виробництві.

Отже, в умовах ринкових відносин людина може реалізувати свій трудовий потенціал або на основі самозайнятості (коли вона виступає як самостійний товаровиробник, який реалізує свою продукцію на ринку праці), або як найманий працівник (коли він пропонує свої здібності до праці роботодавцю). Звідси треба зазначити, що зайнятими можуть бути особи як носії робочої сили, що володіють певним трудовим потенціалом. І тільки в процесі виробничої діяльності використовується робоча сила індивіда, в тій чи іншій мірі його трудовий потенціал.

Ось чому так гостро стоїть сьогодні питання про формування зайнятості в ринкових умовах, про становлення ринкових регуляторів зайнятості і перш за все попиту і пропозиції, кон'юнктури і ціни робочої сили.

Попит на робочу силу і можливості її залучення на умовах найму відображають обсяг і структуру потреб роботодавців різних форм власності в робочій силі на заміщення вивільнюваних і додаткових (заново створених) робочих місць у відповідності з рухом суспільного попиту на товари і послуги і рівнем прибутковості їх виробництва, забезпечених фондом оплати праці.

Пропозиція робочої сили характеризується чисельністю і складом осіб, які відрізняються між собою статеві-віковими, освітніми, професійно-кваліфікаційними та іншими якісними характеристиками і які спроможні до праці та зацікавлені в отриманні роботи на умовах найму.

Конкретне співвідношення попиту і пропозиції в сфері зайнятості виступає найважливішою характеристикою його кон'юнктури. При кількісному і якісному неспівпаданні попиту і пропозиції на робочу силу виникає або дефіцит на неї, або безробіття, яке створює умови для пропозиції.

На сьогоднішній день не існує загально-прийнятого розуміння категорії “зайнятість населення”, як і категорії “ринку праці”. У відповідності з Законом України “Про зайнятість населення”, зайнятість – це діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і така, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі [4].

В сучасній економічній літературі є декілька підходів щодо трактування зайнятості. Зайнятість населення трактується в перехідний для України період досить широко. Це на думку Д.П.Богині та О.А.Гришнєвої – діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, що не суперечить законодавству і, як правило, приносить заробіток (трудовий дохід) [2: 71-72].

Зайнятість визначається сукупністю відносин, які проявляються і перетинаються в змісті поняття “зайнятість”.

На думку В.П.Петюха зайнятість як економічна категорія – це сукупність економічних, правових, соціальних, національних та інших відносин, пов'язаних із забезпеченням працездатного населення робочими місцями та їхньою участю в суспільно корисній діяльності, що приносить їм заробіток або дохід (прибуток) [9: 114]. А тому її слід розглядати як з економічних, так і соціальних позицій.

Зайнятість в економічному плані – це діяльність працездатного населення по створенню суспільного продукту чи національного доходу. В соціальному плані – це надання можливості всім бажаючим і здатним працювати в суспільному виробництві. Наприклад, зайнятість такими видами корисної праці, як навчання в загальноосвітніх школах і спеціальних навчальних закладах, служба в армії, зайнятість у домашньому господарстві, виховання дітей, догляд за хворими і людьми похилого віку, участь у роботі громадських організацій тощо.

Онищенко В.Ф. пропонує розглядати зайнятість, в першу чергу, як категорію суспільного виробництва. Тобто, як вважає вчений, якщо індивід виробляє продукт лише для себе, то відповідно він не бере участі у відновленні сукупного суспільного продукту. Він зайнятий “для себе”. Але, виробивши продукт, який знаходить суспільне визнання, він стає зайнятим “для суспільства”, а його праця отримує безпосередньо суспільний характер. Іншими словами, суть категорії “зайнятість” складає поєднання робочої сили і засобів виробництва, залучених у суспільний виробничий процес [8: 6].

Варто відмітити, що вивченню та розкриттю економічної суті категорії зайнятості населення присвячена значна кількість праць зарубіжних авторів.

Так, на думку Я.Корнаї, зайнятість не просто ринкова угода, суть якої полягає в обміні праці на заробітну плату, а глибока зміна способу життя людини, яка часто є тривалою і незворотною [6: 24]. Основний акцент у цьому визначенні робиться не тільки на необхідності обміну

праці на заробітну плату, а на глибинну суть зайнятості, яка проявляється в зміні способу життя. Це особливо важливо для визначення зайнятості, оскільки спосіб життя впливає на формування особистості.

Ірина Маслова характеризує зайнятість як складову систему відносин з приводу обміну і індивідуальної здатності до праці на фонд життєвих благ, необхідних для відтворення робочої сили та розміщення працівника в системі суспільного поділу праці за законами товарного виробництва й обігу [7: 8-20].

Таким чином, узагальнюючи наведені вище визначення, можна сказати, що суть категорії зайнятості впливає з поняття праці, її ролі в процесі виробництва. Праця є невід'ємним складовим елементом будь-якого виробництва. Лише при органічному раціональному поєднанні праці і засобів виробництва стає можливим саме виробництво. Без такого поєднання про нього не може бути й мови. Тобто, зайнятість розглядається як ступінь залучення працездатного населення до трудової діяльності та ступінь задоволення його потреб у праці, забезпеченні робочими місцями.

Як загальна категорія зайнятість носить історичний характер, тобто її структура, мета, способи формування та інші характеристики не залишаються постійними, а змінюються в залежності від розвинутої ринку праці, попиту, пропозиції, ціни праці і самої людини, тобто зайнятість формується як органічна ланка ринку праці.

Такий підхід змушує науковців знову звертатися до аналізу проблем зайнятості з метою з'ясування причин неефективного функціонування ринку праці і пошуку шляхів гнучкого регулювання економічного руху робочої сили. Очевидно, до тих пір поки не будуть розроблені ефективні регіональні програми зайнятості, стабілізації і руху вперед до кращого на ринку праці важко очікувати. Тому необхідно знову звернутися до вихідних моментів аналізу, визначитися що є що, а потім вже вирішувати прикладні питання регулювання ринку праці з прицілом на перспективу.

В економічній літературі загальновизнаними стало положення, що зайнятість містить у собі не тільки потребу у різноманітних видах діяльності, але й ступінь забезпечення цієї потреби, а також рівень соціального захисту в реалізації права на працю. Тобто зайнятість можна розглядати як сукупність залучення населення до трудової діяльності та ступінь забезпечення економічно активного населення робочими місцями, а також як джерело доходу, яке забезпечує відтворення фізичних, інтелектуальних і професійних якостей робочої сили. Разом з тим, у зв'язку з трансформаційними процесами, які відбуваються на ринку праці, зниженням темпів зростання виробництва, незворотним став процес витіснення живої праці і загострилася проблема безробіття.

Зайнятість населення стала розглядатися як складне соціально-економічне явище, зв'язане з всіма сторонами життєдіяльності людей: виробництвом, розподілом, обміном і споживанням, доходами, культурою і менталітетом населення, його репродуктивною поведінкою, способом життя тощо. Слід розрізняти зайнятість глобальну та економічну.

Відповідно до визначення МОП глобальна зайнятість враховує всі види економічної і соціально-економічної діяльності людей й формується як залучення всіх осіб працездатного віку до розширеної сфери суспільно корисної трудової діяльності.

Основою глобальної зайнятості є багатовекторний перехід до сфери прикладання праці, тобто врахування всіх видів корисної діяльності, як у суспільному виробництві, так і поза ним. Глобальна зайнятість передбачає врахування тимчасової зайнятості, роботу домогосподарок і пенсіонерів у себе вдома або підсобному господарстві, навчання в загальноосвітніх, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах, виховання дітей, догляд за людьми похилого віку та інвалідами, участь у державних органах і громадських організаціях, службу в Збройних силах. За її межами залишаються тільки ті, хто по суб'єктивних причинах не зміг знайти для себе корисну сферу діяльності.

Сучасні економісти-дослідники основний зміст глобальної зайнятості вбачають у наступному. По-перше, глобальна зайнятість повинна враховувати всі види економічно корисної для суспільства трудової діяльності людини. До зайнятих можна віднести не лише осіб, які отримують за свою працю грошову винагороду, та осіб, які беруть участь у нетрадиційних ринках праці (тіньова економіка, робота домогосподарок, робота пенсіонерів у себе вдома тощо). По-друге, глобальна зайнятість передбачає встановлення річного гарантованого мінімального доходу для кожного дорослого громадянина. Передбачається послаблення зв'язку між зайнятістю та доходами як засобом задоволення потреб людини. Встановлення мінімального річного доходу передбачає фінансування з коштів, які виділяються на допомогу по безробіттю, з прибутку підприємств і недержавних дотацій. По-третє, глобальна зайнятість виходить також з потреби розподілу сукупного обсягу робіт між усім дорослим населенням країни. Передбачається нормування роботи, яке має на увазі її перерозподіл насамперед через зменшення індивідуального трудового навантаження, яке припадає на кожного працюючого. Вирішення цього завдання пов'язане з широким використанням таких заходів активного регулювання зайнятості, як збільшення тривалості шкільного навчання, використання прогресивної шкали виходу на пенсію, поділ робочих місць, часткова зайнятість, збільшення тривалості відпусток тощо. По-четверте, глобальна зайнятість передбачає індивідуалізацію структури життєдіяльності людини, диверсифікацію режиму і форм її роботи. Це означає обов'язкове використання часткової зайнятості, поєднання молоддю навчання з роботою. Працівники старших вікових груп повинні переходити на неповну зайнятість. У період активної трудової діяльності рекомендується переривати роботу для підвищення рівня професійної освіти.

Під економічною зайнятістю науковці розуміють участь працездатного населення в суспільному виробництві. Вона характеризується такими рисами: [3: 49]

- ✓ суспільно-корисною діяльністю людей по виробництву матеріальних благ та послуг;
- ✓ забезпечення діяльності економічно активного населення конкретними робочими місцями, що дозволяє працівнику реалізувати свої фізичні і духовні здібності до праці. звідси важливе значення для зайнятості має збалансованість чисельності економічно активного населення із кількістю робочих місць у кількісному та якісному аспектах;
- ✓ зайнятість – джерело доходу у вигляді заробітної плати. Доход може виражатися у грошовій та натуральній формах.

Таким чином, економічна зайнятість – це суспільно корисна діяльність економічно активного населення, спрямована на виробництво суспільного продукту, що забезпечена конкретними робочими місцями та є джерелом доходу працюючих.

При адміністративно-командній системі ведення господарства та соціалістичних виробничих відносинах у плановому порядку створювалися робочі місця у всіх сферах матеріального і не матеріального виробництва з метою забезпечення “поголовної”, чи як в той час говорили, повної зайнятості працездатного населення. Тому ряд науковців в поняття “зайнятості” населення автоматично вкладали принципи повного задоволення потреб працездатного населення у суспільно-корисній праці [1: 105].

В епоху панування тоталітаризму ототожнювалася економічна сутність об’єктивної економічної категорії “зайнятості” з суб’єктивно вимогою адміністративно-командної системи всезагального задоволення населення неефективними, штучно створеними, робочими місцями, потреба в яких не випливала з вимог їх доцільності. На нашу думку, це зумовлювало знецінення багатьох видів виробничої і невиробничої діяльності, втрату інтересу до якісної праці, зниження її продуктивності та ефективності. Звідси випливає висновок, що поняття повної зайнятості, є поняття під яким в умовах командно-адміністративної системи розумілася “поголовна зайнятість”. Навпаки, ринкові відносини, завжди передбачають наявність на ринку праці, незайнятої робочої сили, це один з її атрибутів. Конкуренція здібностей до праці за отримання робочих місць – це той економічний важіль, що зумовлює високі показники її ефективності та оплати.

Повну зайнятість, що в той же час відповідає вимогам ефективності та раціональності, називають продуктивною зайнятістю. Поняття продуктивна зайнятість в науковий обіг було запроваджено під впливом Конвенцій та Рекомендацій прийнятих Міжнародною організацією праці (МОП). Так в Конвенції МОП №122 зазначається, що продуктивна зайнятість населення, котра за рахунок високопродуктивної праці створює необхідні для розвитку суспільства ресурси і дає працівникові дохід не менший, ніж потрібно для відтворення інтелектуальних і професійних якостей, тобто як мінімум для простого відтворення робочої сили.

Аналіз економічної літератури з проблем продуктивної зайнятості населення дозволяє відзначити, що до найбільш вдалих визначень категорії “продуктивна зайнятість” на нашу думку слід віднести недостатній попит на капітальні і споживчі товари зумовлює скорочення виробництва, замовлень. Циклічне безробіття збільшується і досягає максимуму під час кризи виробництва і досягає мінімуму в умовах піднесення економіки.

Фрикційне і структурне безробіття є неминучими і становлять природний рівень безробіття зв’язаний з переливанням робочої сили в пошуках високооплачуваної і більш продуктивної роботи. До природного безробіття відноситься також добровільна незайнятість.

В реальній економіці повна зайнятість не означає абсолютної відсутності безробіття. Вона передбачає відсутність тільки циклічного безробіття.

Природне безробіття не обмежується тільки фрикційним видом безробіття. Це поняття набагато ширше. Зокрема, воно включає в себе ще інституціональне безробіття. До природного відноситься також добровільне безробіття. В ринковій економіці безробіття, як правило, не співпадає з природною нормою, перевищуючи її чи опиняючись нижче природної норми.

Високий рівень прихованого безробіття, як правило, є наслідком помилкової політики держави на ринку праці, її прагнення будь-якою ціною добитися “поголовної зайнятості” застосовуючи важелі макроекономічного регулювання, держава діє всупереч природному руху процесів на ринку праці, виходить за максимально допустимі межі втручання в діяльність економічно активного населення.

В ринкових умовах зайнятість стає дійсно повною, продуктивною, вільно обраною лише тоді, коли вона забезпечує: потреби населення у суспільно – корисній діяльності; найвищий рівень продуктивності суспільної праці та її ефективності; максимально можливе задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб населення; раціональний регіонально-галузевий розподіл трудових ресурсів, найбільш ефективний розвиток усіх ланок економіки і найвищу віддачу кожного працівника; оптимальний розподіл суспільної праці відповідно до існуючих суспільних й індивідуальних потреб та рівня розвитку продуктивних сил; економічну доцільність кожної структурної одиниці народного господарства і кожного робочого місця; отримання працівником економічно обґрунтованих доходів; створення таких умов зайнятості, коли можливим є не тільки відтворення робочої сили працівника, але й розвиток його як особистості; адекватність професійно-кваліфікаційної структури трудових ресурсів та системи робочих місць, тобто кількісна та якісна відповідність структури робочих місць і трудових ресурсів [5. С. 45]. При цьому варто наголосити на тому, що продуктивна зайнятість не передбачає надання відповідної роботи усім, хто бажає працювати, це є умовою повної зайнятості. Характер розподілу створених у суспільс-

тві благ, зокрема через систему доходів, також не можна розглядати як критерій, який визначає продуктивну зайнятість.

На нашу думку, такий підхід до розуміння продуктивної зайнятості створює нове бачення її як соціально-економічної категорії, в якій на перший план висувуються соціальні аспекти праці.

Література

1. Багрова И. В. Женский труд, социально-экономические проблемы.- Киев, 1993.-С.105.
2. Богиня Д. П., Грішнова О. А. Основи економіки праці. – Навч. Посібник. – К.: Знання, 2001–С.71-72.
3. Єсінова Н. І. Економіка праці: Навчальний посібник. Харків: “Академія”, 1999.–С.49.
4. Закон України “Про зайнятість населення”// Голос України, 1997.–30 грудня.
5. Коваленко Н. І. Категорія продуктивна діяльність: якісні характеристики. Зайнятість та ринок праці.– Міжвід. наук. збірник.- К., 1999.–С.45.
6. Корнаи Я. Дефицит.– М.: Наука, 1990.
7. Маслова И. Эффективная занятость и рынок рабочей силы // Вестник статистики.-№12, 1990.–С.8-20.
8. Онищенко В. Ф. Рациональная занятость.–К.,-С.6.
9. Петюх В. М. Ринок праці. навч. Посібник.–К.: КНЕУ, 1999.–С.114.

Анотація

У статті розглянуті якісні і кількісні зміни зайнятості населення, що є найважливішою складовою ринку праці. Охарактеризовано сучасне формування ринку праці в Україні. Обґрунтовано необхідність перегляду позицій на вивчення зайнятості, у зв'язку з перехідним періодом від планового централізованого регулювання зайнятості до зрілих ринкових відносин з ефективним механізмом її регулювання.

Annotation

In the article are considered qualitative and quantitative changes of seizure of the population, which is major component of a labour market. The modern creation of a labour market in Ukraine is described. The necessity of a revision of positions on learning of seizure is justified, in connection with a transition period from the plan centralized regulation of seizure to the mature market attitude, which implies the effective mechanism of regulation.